

ՀԱՅԱՑԻ ՀՆԱԽՍՈՍՈՒԹԻՒՆ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

Բ. Գեորգի:

Մեր գետաչառ հայրենեաց երկիրն պատճառ տուած է Ասորեստան-
եայց՝ զայն նարբի կամ նաիրի կոչելու, որ Գեորգի և Գեորգի երկիր կը նշա-
նուի: Ասոնց վրայ համառօտի պիտի որ խօսինք աստէն:

Երասխ: «Մայր Արաքս» իւր ծագումը ունի Բիւրակն լեռնէ, որ ի հնու-
մբն Արոս(23) կը կոչուէր, ինչպէս վերագոյն ակնարկեցինք, իսկ «Արոս»
ըստ կը նշանակէր: Զերասխ նախ յառաջագոյն Հերոդոտոս (Դ, 40) կը լիշէ
եւր անոր ընթացքը դէպ յարեւելս եղած կը նկարագրէ: Մեծագոյն գետաց
մէջ միայն սա է որ հայրենեաց հողոյն մէջ կը ծնանի, դէպ յարեւելս կ'ըն-
թանայ հայացի երկրաց մէջ և հոն կը մեռնի: Ուստի իրաւամբ կը կոչուի
ընիկ ազգային գետ, որ ի միտս Հռովմայեցւոց Հայաստանը կը ներկայա-
ցնէր, զոր և Վիրգիլիոս (Ենէական, Թ, տող 728) կը կոչէր «Կամրջա-
ստան Երասխ» (Pontem indignatus Araxes), և այս ոճով Հայաստանին շուրջ
հետոյ ըլլալը կ'իմանար: Պոպուլարիոս (Դ, Եղերեքաւքիւն, Գ, տող 33),
յատին բանաստեղծն, Արեթուսա անուն կնոջ մը առ իւր այրն՝ որ կը զին-
ուորէր ի խորս Ասիոյ, սապէս զրկւ հու տայ. «Կը սովորիմ թէ որ կողմն է որ
կ'ընթանայ յաղթահարելի Երասխն» (Vincendus Araxes): Բանաստեղծին
մտացը համեմատ՝ Անտոնիոսի պարտութեան պատճառաւ պէտք էր յաղթա-
հարել թէ՛ Երանի և թէ Հայաստանի Երասխը: Մովսէս Խորենացի (Ա, ԺԲ)
զայն կը կոչէ «գետ», վասնզի է արդարեւ զերագանցօրէն գետ, որոյ «հա-
տալ զբարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խորտմածիզս և նեղս և ահալին
դընդըմամբ իջանէ ի դաշտն» Երասխածորոյ (Անդ)(24):

Երասխայ վերնագոյն մասն՝ այս է իւր ծագման տեղէն մինչև Ախուր-
եան գետոյն հետ միացման կէտն, փասիս կ'անուանուէր, ուսկից անցաւ
Յունաց Բիւրն: Այս փասիսայ անունը կը գտնենք նախ Քսենոփոնեայ քով(25):
Պոլիբիոս փասիս անուամբ Երասխայ բովանդակ երկայնութիւնը կ'իմա-

(23) Ստրաբոն, ԺԱ, ԺԳ, 2, 14: Զերասխայ տես առաւմտինն այս աշխարհագիրը նաեւ
ի ԺԱ, Գ, 2: ԺԳ, 3: ԺԳ, 3, 4, 7, 13: Պաղոմէոս, Ե, ԺԳ, 5: Եւստաքեայ Մեկն. Դիոն. Բե-
րգեոսեայ Ընդհ. Աշխարհագրութեան, 988րդ տողին մեկն. ի Geographi Graeci Minores,
Կրսով. Muller-Didot, Խոր. Բ, էջ 388, տող 21-22:

(24) Երասխայ ընթացքը գեղեցիկ կը նկարագրէ Պոպուլ. Մեկն. (Դ, Ե, տող 41 և
Ենէակ.), տպգր. Lugduni Batavorum, 1748:

(25) Քսեն. Արշաւան Կիրոսի Փաթաւ, Ե, Գ, 4: Գիոդորոս Սիկիլիացի ևս այս
փասիսը կը յիշէ ի ԺԲ, 29: Փասիս գետոյն անունէն յառաջ եկած են անշուշտ Բասեան և
Վերին Բասեան գետաց տնուններն:

նայ(26) : Ազգային մատենադիրք Փասիս անունը կ'անդրադառնա, և զայն մտ-
քն ևս երասի կը կոչեն : Սակայն որովհետեւ «Բասիան» անունը գիտեն,
ապա յայտ է թէ հին ժամանակներն Փասիսի անունն Հայաստանի մէջ կը
գործածուէր, վասնզի առաջինն՝ այս երկրորդէն յառաջ եկած է : Մայր զե-
տոյս անունը այլեւայլ օտար ազգաց երկրաց մէջ կը գտնենք : (ա) Հնոյն է-
րանայ հիւսիսակողմը Յաքարառէս(27) գետն երասի կը կոչուէր. զայն գիտ-
նականք ոմանք Աւեստայի Բանհա և Բիդ-Վետայի Բասա գետոյն հետ յան-
ճահն նոյն կը համարին, ինչպէս աստէն ի մայր պիտի որ տեսնենք՝ երբ Թա-
զետոյն վրայ կը խօսինք : Յաքարառէսին երասի անունը կու տան՝ նախ Հե-
կատէոս (Հոկտր. 170)(28), յետոյ Հերոդոտոս (Ա. 201, 205, 209, 216. Գ,
36. Դ, 11), Ստրաբոն (ԺԱ, Բ, 6) և այլք : (բ) Պարսկաստանի մէջ Աղեք-
սանդը Պերսեպոլիս քով Արաքսէսի(29) վրայէն անցաւ՝ կ'ըսէ Ստրաբոն (ԺԵ,
Գ, 6) : Միւս կողմանէ Դիոդորոս Սիկիլիացի (ԺԵ, հԺ, 2) կը գրէ թէ Պարս-
կաստանի մէջ Աղեքսանդր Արաքսէսի եզերքը կամքջաւ միացուց : (գ) Պոն-
տոսի «Թերմոտոն»(30) Արաքսէս կը կոչուի՝ կ'ըսէ Մետրոդորոս Սիկիւսիա-
ցի(31) : (դ) Միջագետաց մէջ Կիւրոս Փոքր և իւր զօրքն «Արաքսէս գետը
հասան» ըստ պատմութեան Գաեոսիոնեայ(32) : (ե) Ըստ Ստեփանոսի Բի-
զանդացոյ «Արաքսա Լիւկիոյ քաղաք մըն է, ինչպէս որ Աղեքսանդր Լիւկ-
իացոյ վրայ գրած իւր երկրորդ գրքին մէջ կ'ըսէ : Ազգազրականն է՝ Արաք-
սացիք» : (զ) Թեոպիլոյ մէջ՝ ըստ բանից Ստրաբոնի (ԺԱ, ԺԳ, 13)(33), Պե-
նէյոս գետն «ի սկզբան Արաքսէս անունը առած էր» : Ըստ Ստեփանոսի Բի-
զանդացոյ «Երասի է գետ Հայաստանի և Թեսաղիոյ : Այսպէս կը կոչուէր
և Պենէյոս...» : (է) Իտալոսի (Դանուր գետ) չորրորդ բերանն «Արակոս» կը
կոչուէր, ոչ թէ «Նարակոս»(34) : Կարծի յամանց թէ Արակոս անունն Արաք-
սէս անունն խանդարեալ ձեւն է : (ը) Ըստ Պոլլիբիոսի (Դ, ծԺ, 4. հԵ, 10) և
Ստրաբոնի (Բ, Բ, 2, 3. Գ, 4, 12. է, 5. Ժ, Բ, 19), Պոմ. Մելայ (Բ, Գ, տպ. 119,
139) և Աղաթեմեբեայ (Geographiae informatio § 24)(35), Պեղոպոնէսի
մէջ Ելիսէն գէպ յԱրալիս ձգող հրուանդանն Արաքսոս կը կոչուէր(36) : Ե-

(26) Պոլլիբ., Ե. ծԵ, 7. ասոր հետ համեմատել՝ Ստրաբոնի մտ. ժղ, 5, ըստ ոռոմ-
Ատրպատենան քաղաքներն մինչև Կասպից երկիրներն գրաւած էին :

(27) Արդի Սիբ-Տարիս :

(28) Ի *Fragmenta Historicorum Graecorum*, հրտրկ. Muller-Didot, Փարիզ, 1885, հտր.
Ա. էջ 11 : Հեկատէոս պատմագիրն ապրեցաւ Ք. ա. 549-486 :

(29) Այս Արաքսէս զարդիս Պէնո-Էմբր կը կոչուի :

(30) Պոնտոսի արդի Թերմէ գետակն :

(31) Տես ի *Fragm. Hist. Graec.*, յիշեալ հրտրկ., 1883, հտր. Գ. էջ 204 :

(32) Գաեմ., *Արշաուն Կիւրոսի Փոքր*, Ա. Ե. 19 : Այս գետն Խաբարս էր, որ միշտ
գետաց հառան քաղաքին հարաւոյ-արեւելիակողմը Գաւգանիսիս երկրէն անցնելով՝ Եփ-
րատոյ մէջ կը հոսէր :

(33) Տես և *Eustathii Commentarii* մեկն. 739րդ տողին Դիոնիսիոսի, ի *Geogr. Gr. Min.*
հրտրկ. Muller-Didot, 1861, հտր. Բ, էջ 346 :

(34) Տես ի *Anonymi Periplus Ponti Euxini*, հտմ. 67րդ, ի *Geogr. Gr. Min.*, հրտրկ.
Muller-Didot, 1855, հտր. Ա, էջ 419 : Տես անդէն զԺամբոսիքին :

(35) Տես ի *Geogr. Gr. Min.*, որպէս աստէն ի վեր. հտտր. Բ, էջ 485 :

(36) Իսկ այսօր Քալդղրէս կը կոչուի : Ըստ Ստրաբոնի (Բ, Գ, 31, 32), Եդիսայ Պի-

րասխայ անունն ոչ մեր ազգային եւ ոչ իսկ Ասորեստանեայ ցարդ ի յայտ եկած սեպագիր արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի. եւ այն անուան ստուգարանութեան իսկ յապահով կոտան չունինք: Կեղծ Պղոտարքոս կը դրէ որ Հայոց Արաքսէս անուն թագաւոր մը իւր աղջկանց սպանման ցաւէն «ինքն զինքն Հալմոս գետոյն մէջ նետեց: Գետն անոր անունէն Արաքսէս կոչուեցաւ» (37): Այս ամենայն դրոյց մ'եղած կ'երեւայ, որուն մէջ Երասխայ նախաւոր անունն Հալմոս եղած ըլլալն ճշմարտանման է: Երանայ Հարսուակողմը եւ ճշդիւ Պէլուզիստանի հիւսիսայ արեւմտակողմը գտնուող «Համուն ծովուն» (38) լայնատարած խաղին անունն՝ նոյնիսկ Հալմոս-Երասխ գետոյն անունն է, որ ամենահին ժամանակներէ հոն տարուած է: Երասխայ վերագոյն մասին անունը՝ Փասխ, կը կրէ Կողքիսի գետն (Հերոդոտոս, Ա, 2, 104. Էւն: Պոմպ. Մելա, Ա, ԺԹ, տողք 84-85: Պոպոմ. Ե, Ժ, 1, 2, եւ այլք քաղուածք) ինչպէս եւ մէկ քաղաքն (Պոպոմ. Ե, Ժ, 2. Լ, ԺԹ, 4): Ի Հնդկիս՝ «Փասխ եւ Գանդէս Գայիրք կոչուած լեռներէն կը հոսին» կ'ըսէ Պոպոմէոս (Է, դ, 7.8):

Կուր: Այս գետն՝ որ Հայաստանի հիւսիսակողմը Գուգարաց եւ Տայոց մէջ ունի իւր սկզբնական ծագումը, է արգարեւ գետ Հայացի, այլ ոչ ամենիւր անխառն յօտար տարերաց: Իւր ընթացքը յարեւմտից դէպ յարեւելս ուղղելով՝ երբ Կասպից ծովը կը մօտենայ, իւր մէջ կ'առնու զԵրասխ, եւ այնպէս երկուքն միատեղ նոյն ծովը կը թափին: Պղոտարքոս (Պոմպէոս, ԼԴ) ինչպէս եւ այլք ոմանք՝ զԿուր Կիււնոս կը կոչեն. նոյն մատենագիրն գետոյս միւս այլ աղբերակունքը կ'անհնարկէ երբ կ'ըսէ. «Կիւնոսի աղբերակունքն Վրաց լեռներուն մէջ են» (Անդ): Ասոր եւ կը յաւելու. «Իւր ընթացից մէջ զԵրասխն կ'ընդունի որ Հայաստանէն կու դայ, եւ տասնութկու բերանէ Կասպից ծովը կը թափի: Ոմանք ի մատենագրաց կ'ըսեն թէ Երասխն ի Կիւնոս չ'թափիր, այլ անկէ դուրս եւ առանձինն կը հոսի, եւ այս գետոյն քով յիշեալ ծովը կը թափի»: Այս բանս Հնագոյն ժամանակաց Համար Հաւանական կ'երեւի. Ստրաբոն (ԺԱ, դ, 2. դ, 2. Ժդ, 3. 4, 7) իւր ժամանակաց Համար այնպէս կը վկայէ (39): Նման Երասխայ՝ Կուր գետն եւս ունի իւր Համանունները յօտար երկիրս: (ա) Պոպոմէոս աշխարհագիրն (Զ, ր, 1) Մարաստանի մէջ «Կիւրոս գետ» (= Կուր գետ) մը գիտէ: (բ) Ըստ Ստրաբոնի (ԺԵ, դ, 6) Պարսկաստանի մէջ «Կիւրոս գետն» (40) եւս կայ, որ բովանդակ թոր Պարսկաստանի մէջ կը հոսի կ'անցնի, եւ Պասարգադ քաղաքին պարիսպներուն ստորոտը կը թանայ»: Եւստասիեայ Մեկնութեանց մէջ եւս կը կարգանք որ «Կիւրոս պարսկական գետ մըն է...: Աշխարհագրին վկայութեան համեմատ (էջ 500) ուրիշ մեծ գետ մ'ալ կայ՝ որ Հայաստանի մէջէն կը բըղ-

սաղիս վիճակին մէջ Սալմոնէ անուն ագրքակն մի կար, որ ճայնպէս Սալմոնէ կոչուած քաղաքի մը մօտ էր: Սալմոնէ ճայն է Հալմոս անուան հետ, որով Երասխ նախապէս կը կոչուէր:

(37) Sbu ի Geogr. Gr. Mss., յիշեալ հտարկ., հտք. Բ, էջ 662:

(38) Sbu Fr. Spiegel, Eranische Alterthumskunde, հտք. Ա, էջ 30. 37:

(39) Նոյնն կը հետեւի ի բանից Պոմպ. Մելայ (Գ, Ե, տողք 54-62, Ասխան-Արշաւան, Է, Ժգ, 3) եւ Պոպոմէոսի (Ե, Ժգ, 3):

(40) Արդի Բուլլեր՝ ըստ Գիբերդայ. Lehrbuch der alten Geographie, 1878, էջ 65, Ժանթ. 1: Սակայն կայ անգլէն Բուլլեր «Գուրայ-քուր» անուն գետ մ'ալ, զոր միայն վերջ յիշեալ Կիւրոս գետոյն հետ ճայն համարելու ենք:

խի. ասոր անունն հին ժամանակներն կորուս կը կոչուէր. սակայն յետոյ փոխուելով կիւրոս կոչուեցաւ»(41): (դ) Թեսաղիա՝ ինչպէս զԱրաքսէս, ունէր եւս «Կուարիոս» անուն զեռ մը, որ այսփոխ հնչամբ կը հնչուէր «Կորալիոս» եւ «Կուալիոս»: Այսպէս ըստ Ստրաբոնի (Թ, ր, 29, ե, 17):

Արածանի: Այս բուն ազգային եւ Ուրարտեան ժամանակներէն մնացեալ անուամբ՝ արեւելեան Եփրատն կ'իմացուէր: Գետն իւր զլիսաւոր անկոնքը Արարատ նահանգին մէջ նպատ եւ Սուկաւ լեռներուն կը պարտի, եւ անկից յառաջանալով դէպ յարեւմուտս՝ երբ Խոզնա եւ Հանձիթ զաւառաց ծայրը կը հասնի, արեւմտեան կամ վերին Եփրատին հետ խառնուելով՝ իւր կատարեալ անձնաւորութիւնը կը կորսնցնէ: Սակայն յետ միաւորութեանն՝ իւր ընդի ազգային անունը բոլորովին չ'կորսնցներ. վասնզի Արածանի անունն՝ թէպէտ ոչ յաճախ, դորձածուած է մեր մատենագիրներէն ոմանց քով՝ մանաւանդ Եւսերեայ Քրոնիկոնին մէջ, միաւորեալ երկուց զետոց համար: Ասորեստանեան արձանագրութիւնք այս զետոյն թէ՛ Արդանիա եւ Արձանիա, եւ թէ Բուրատտի եւ Բուրատտու անունները կու տան: Յունաց Բիւրուն բռնած զերիններն եւ Քսենոփոն (Արշաւան, Գ, ա, 3, ե, 2) այս զետը Եւփրատէս անուամբ գիտեն: Բուրատտի կամ Բուրատտու անունն՝ ի ընէ Սուսերեան-Արատային ձեւով Բուրա-նունու (Գետ-մեծ) եղած բլլալով, սեմական ձեւ մ'առած է:

Նախաւոր ժամանակաց Երանն ունէր իւր Եփրատը: «Եօթն Ամսապանդիցն»(42) Ափրինի մէջ (Խորդա-Ավեստա, Ծ, 9) Փրա'տ իւրը վսեմօրէն նըւիրական զեռ մը կը յիշուի... զայն՝ առանց երկմտութեան արդի Հելմէնտ եւ հնոց Ետիւմանդը զետոյն հետ նոյն կը համարիմ... այս զետն նոյնպէս Փրա'տու կամ Ու-փրա'տու անունը առած էր միանգամայն. ըստ այսմ՝ զասական մատենագիրներն իւր եղբրաց վրայ Դրանկիանէի մէջ (Ստեփ. Բիւղ., Ը, Բ.) Փրադա քաղաքը կը յիշեն. եւ Պլինիոս (2, 25) Ուփրատոս՝ այս է Ու-փրա'տու կը կոչէ... անոր ճիւղը, որ Յոյներէն Պրոփիտաիա կոչուած քաղաքին մէջէն կ'անցնէր(43):

Կալլա(ր)մա: Այս զետը կամ զետակը Թազդաթփաղասար Գ. իւր Նիւրուշայ Տախտակին արձանագրութեան մէջ (տող 35) կը յիշէ: Թուի թէ այս զետակն Մեծ Ծովաց արեւմտակողմը Հանձիթ զաւառին մէջ էր եւ յԱրածանի կը թափէր:

Եփրատ Արեւմտեան: Սա՝ իւր ակունքը ունի Կարնոյ՝ եւ մանաւանդ Շատղոմք զաւառին մէջ, ի բարձունս լեռին որ զարդիս Կեալուր-Տազը կը կոչուի: Լեռն Կարին քաղաքէն իւր հինդ ժամ դէպի հիւսիս հեռաւորութեամբ՝ Խաչկայ Վանք անուն զիւղոյն անմիջապէս կոնակն է: Աղբրեաց թիւըն աստէն քսանեւի է, որոնք սկզբնական Եփրատաջուրը կը մատակարարեն: Եռացման տեղն ծովուն երեսէն 2828 մետր, իսկ բարձրագուստէն 995 մետր բարձր է: Սակայն զլիսաւոր աղբիւրն՝ ամենաբարձր աղբիւրէն 65 մետր վար կը բխէ: Գետն անկէ դէպի հարաւ-արեւմտից վազելով՝ երբ Դարանաղի եւ Մնձուր զաւառներուն արեւմտեան ծայրը կը հասնի, կը սկսի

(41) Sbu ի Geogr. Gr. Min., հրտ. Muller-Didot, 1073 տողքն մեկն., հար. Բ, էջ 396:

(42) Մագղեգանց կրօնիմ մէջ երկնային գլխաւոր ոգիք:

(43) Fr. Lenormant, Les origines de l'histoire, Բ. հրտրկ., հար. Բ, Ա. մաս, էջ

կիսարյուր զիծ մը յօրինել՝ հակելով դէպի հարաւ, եւ Արածանայ հետ խոնոտելով՝ երկրին եւս յաճախ մանուածոյ ընթացիւք դէպ յարեւմուտս եւ յարեւելակողմն՝ մինչեւ ի սահմանս Միջագետաց, կը յօրինեն այն կիսարյուր զիծը, զոր միւտովն հանդերձ եփրատայ ազեղը կ'անուանենք:

Տիգրիս: Այս գետն երկու ճիւղ ունի, մին՝ որ է փոքր, արեւելեան ճիւղ կը կոչուի, իսկ միւսն՝ որ է մեծ, արեւմտեան կ'անուանուի: Այս վերջնոյս աղբերակունքն Ծովաց արեւմտակողմն են. եւ գլխաւոր աղբիւրն է այն, յորմէ կը դոյնայ ասորեստանեայ արձանագրութեանց *Լիւշաձ Սուրնատ* գետն, որ զարդիս Սեպենէ-Սու կ'անուանի: Տիգրիսի այս մասն հիւսիսէն դէպ հարաւ իջնալով՝ կը դառնայ եւ կը դիմէ դէպ յարեւելս, եւ Ծովաց ու Աղձնեաց արեւելեան ծայրը՝ միւս ճիւղոյն հետ կը միանայ:

Արեւմտեան ճիւղոյս ձախակողմէն, ինչպէս կ'երեւի, օժանդակներն էին՝ (ա) Նալաինիս, զորմէ ուրիշ տեղեր ընդարձակօրէն պիտի խօսինք: (բ) Նամի, զոր Թագղաթիաղսար Ա. իւր Հատուածակողման արձանագրութեան մէջ (Բ, 23) կը յիշէ: Սա՝ հաւանականօրէն արդի Պաթման գետն է: (գ) Լուբիս, Ասուրնաճիրաբաղայ Տարեգրութեանց մէջ (Բ, 20) յիշեալ: Թուի թէ սա՝ Պաթման գետոյն վերագոյն ճիւղերուն մէջ արեւմտեանն էր: (դ) Զուա, որ սոյն այս Տարեգրութեանց մէջ (Գ, 102) կը յիշուի, եւ հաւանականօրէն Պաթման գետոյն արեւմտակողմը գետակ մըն էր:

Արեւելեան ճիւղոյն համար Քսենոփոն կը պատմէ (Արշաւան, Դ, ա, 3) որ Յունաց Բիւրն տակաւին Կորդուաց լեռանց մէջ շմտած՝ զօրավարներն «բռնուած գերիներէն լսած էին որ այն լեռները անցնելէ վերջ՝ կրնային Արմենիոյ մէջ Տիգրիսը անցնիլ իւր աղբերականց տեղը եւ կամ անոր բոլորափէն դառնալ՝ եթէ այնպէս ուզենային»: Այս աղբերակունքը Յունաց Բիւրն անցաւ՝ երբ նախ Կորդուաց լեռներուն հիւսիսոյ-արեւմտակողմը դտնուած Կենտրիտէս(44) գետը իւր կոնակը թողուց (Արշաւան, Դ, գ, 1, 11, 20, 32. գ, 1) եւ ասկէ տասն փարսախս(45) քալելէ վերջ՝ նոյն աղբերականց հասաւ (Անդ, Դ, գ, 3): Ասկից զօրքն տասնհինգ փարսախս ճամբայ ընելով՝ Տելեբոսս(46) գետը հասաւ (Անդ, Դ, գ, 3): Ուստի՝ աղբերականց թեւն՝ որ երկայն չըլլալու էր, եւ յիշեալ երկու գետերն միանալով՝ Տիգրիսի արեւելեան ճիւղը կը յօրինէին: Իսկ աղբերակունքն Բզնունեաց ծովուն հարաւոյ-արեւմտակողմն էր:

Ընդհանրապէս՝ Տիգրիս ասորեստանեան սեպագիր արձանագրութեանց մէջ Դիզլատ կը կոչուի, զոր մեր մատենագրաց բով Դկղաթ ձևով կը գտնենք:

Վերոյիշեալ առաջին կարգի գետերէն վերջ կու գայ Ճորոխ(47) երկբորդական կարգի գետն, որ Բարձր Հայոց Սպեր դաւառին արեւմտակողմէն բխելով կ'ընթանայ դէպ յարեւելս, եւ յետոյ դէպի հիւսիս կը դառնայ եւ կը հոսի ի Սեւ ծով: Առ Քսենոփոնի (Ք. ա. 445-355) ճորոխ գետն Հարաւոյ-

(44) Արդի Պօհթան-Չայ: Զկենտրիտէս կը յիշէ Սաեւ Դիոդորոս Սիկիլիացի, ԺԴ, Է, 7:

(45) Քիլոմետր 55.320 մետր:

(46) Թուի գետ, արդի Պիթիս-Չայ:

(47) Արդի Զուբուր գետն:

սոս կը կոչուի. անոր քովն է որ այս գետը առաջին անգամ յիշուած կը դրուենք (Արշաւան, Դ, է, 18): Հարպատոս կը կոչուի նաեւ Դիոդորոսի Սիկիթիացւոյ քով (ԺԴ, իթ, 2), որ անտարակոյս Քսենոփոնէն զիտէ զայն: Այս գետն արեւմտեան մատենադրաց սմանց քով Ակամպսիս կը կոչուի, որ երբեմն գետոյս մէկ ժմանդակին անունն էր եւ ժամանակաւ յետոյ Զորոսի անունը փոխանակած կ'երևայ: Ասողիկ (Բ, 4) զիտէ թէ Ակամպսիս աղբերակունքն Տայոց մէջ են: Պլինիոս (Զ, դ, 4) եւ Պրոկոպիոս (Պատերազմք Գոթաց, Դ, 2) եւս Ակամպսիս անունը կը յիշեն իբր ճորսիս: Այս վերջին գետն աջակողմէն մեծաւ մասամբ հայկական երկիրները, իսկ ձախակողմէն՝ Հայ աղբիւն հետ անձուկ խնամութիւն ունեցող Կասկայից (Քաղիւրք = Խաղաղ) ժողովրդեան երկիրները կ'ոռոգանէր: Պլինիոս (Ե, իթ, 29) (48) Կարիոյ մէջ է Փոքր Ասիա «Հարպատոս գետոյն քով Հարպատ» անուն քաղաք մը կը յիշէ:

«Հալիւս(49) գետն Արմենիոյ մէկ լեռնէն կը հոսէ» ըստ Հերոդոտեայ (Ա, 72): Զայս ըսելով՝ պատմահայրն անշուշտ Փոքր Հայքը կ'իմանար:

Դայլ գետ Փոքր Հայոց: Ըստ Ստրաբոնի (ԺԲ, դ, 15), Մկիւղաքս գետն «Փանարիս գաւառակը կը մտնայ: Աստէն Դայլ գետն Արմենիայէն դալով՝ անոր հետ կը խառնուի եւ իբրիս անունը կ'առնէ»: Աստէն եւս Արմենիա անամբ Փոքր Հայք կ'իմացուի:

Ախուրեան(50): Այս գետն Գուգարաց նահանգին մէջ ունենալով իւր առաջնական աղբիւրը՝ դէպի հարաւ կ'ընթանայ, եւ իւր մէջը շատ մ'օժանդակ գետակներ ընդունելով՝ Փանսիի հետ կը միանայ, յորմէ կը սկսի բուն Երասխն: Մերս Արքիստիս Ա. (Ք. ա. իրր 780-755) իւր Յրդ պատմական սեպագիր արձանագրութեան մէջ (տող 1) Ախուրեանիս անուն քաղաք մը կը յիշէ, որ հաւանականօրէն իւր անունը այն գետէն առած էր: Յամենայնդէպս՝ յիշեալ գետոյն անունն հնագոյն ժամանակներէն ծագեալ կ'երևի:

(Այր) Դանանիասու ժողովրդոյ գետ: Ուրարտուայ Թագաւորն Ռուշուս Բ. իւր պատմական արձանագրութեան մէջ (տող 14) նոյնպիսի անուն գետ մը կը յիշէ, զոր Մ. Խորենացւոյ (Բ, ժգ, հե) եւ Գողթան երդաց Քասաղ գետոյն հետ նոյն համարիլ կը միտիմ: Քասաղ կամ Քասախ(51) Արագած լեռան հարաւակողմը Նիդ գաւառէն բխելով՝ կը վազէր դէպի հարաւ, Վաղարշապատոյ մօտերէն եւ Երասխայ հետ կը խառնուէր:

Մեծամօր: Սա՝ Երասխայ օժանդակ գետ մըն էր(52), որ Արագածոտն գաւառէն դէպի հարաւ կը վազէր, իւր ձախոյ եղերաց վրայ ունելով Երեւան եւ Արտաշատ քաղաքները: Մեծամօր գետը կը յիշէ Մ. Խորենացի (Բ, իթ):

Ռան գետ, զոր Կորիւն կը յիշէ(53), եւ որ Այրարատ նահանգին մէջ եւ Վաղարշապատոյ մօտերն էր. սա եւս Երասխայ օժանդակ գետ մ'ըլլալու

(48) Ըստ հրատարակութեան Sillig-Perthes, Hamburg-Gotha.

(49) Փոքր Ասիոյ մէջ արդի Դըզըլ-Էրմազ:

(50) Արդի Արֆա-Չոյ:

(51) Ըստ Հ. Ղ. Վ. Սիլիւան (Այրարատ, էջ 6), արդի Կարբոյ ջուր:

(52) Կարի հաւանականօրէն՝ արդի Դայա-Ուս գետակն, որ զարդիս Վաղարշապատայ արեւմտից-հարաւակողմը կը խառնի ի Քասաղ գետ. «Բայց յառաջին ժամանակս ընթացք երկոցուցն այլազգ էին» (Ալիշան, անդ):

(53) Կորիւն, տպգր. Վեներիկ, 1894, էջ 20-21:

էր: Ըստ Պոմպւ. Մելայ (Գ, և, տողք 40-41), «Ռոմ. Կերանեան լեռնեքէն մէկ անտի մէջ կ'իջնայ, եւ երկու անուիւք Կասպից ծովը կը թափի»: Կոփուսու հիւսիս-արեւելեան մէկ մասն Կերանեան լեռինը կը կոչուէր: Սուսի յիշեալ Ռոմ գետն՝ որ հայացի Ռոմ գետոյն անուանակիցն էր, հաւանականօրէն վերնագոյն Կասպից երկրին մէջ կը գտնուէր: Հնդկաց Ռասա եւ Երանեանց Ռանհա որ եւ Հոմ գետն՝ հայացի Ռոմ գետոյն անունը կը կրէր: Երանայ այս գետն անտարակոյս Պողոմեայ (Ձ, ժդ, 1, 2, 4) Ռոմ կամ Հոմ գետն է, զոր Համալուս Աշխարհագրութեան Անունուն հեղինակն Ռոմ կամ Հոմս կը կոչէ (54), եւ զոր Երանայ Յաքսարտէս, Ոքոսս եւ Հոբեմոս գետերէն անմիջապէս կից կը յիշեն (55): Ասլա այս վերջին չորս գետերն իրարմէ տարբեր էին. հետեւաբար՝ Յաքսարտէս գետը Բիդ-Վեապի Ռոսսս եւ Աւետապի Ռանհա գետոյն հետ պէտք չէ նոյն համարիլ:

Մուրց: Օժանդակ գետ Երասխայ վերնագոյն մասին, այս է Փաթիտայ: Այս գետոյն վրայ մեր պատմահայրն կը գրէ (Բ, կէ). «Սառնին Մուրց եւ Երասխ»: եւ էր այն գետն՝ կամ ճշգրտօրէն գետակն՝ «ի դաւառին Բաւեան», որ Երասխայ վերնագոյն մասին աջակողմէն էր:

Տղմուս (56) որ Վասպուրականի հիւսիսակողմը, Արտաղ դաւառին Աւարայր կամ Տղմուս դաւառին մէջէն անցնելով՝ Երասխայ մէջ կը հոսէր, ի յաջմէ գետոյս:

Կարմիր գետ, ի Վասպուրական նահանգի, որուն մէջին կողմանքէն բխելով՝ կը հոսէր յերասխ:

Հոպղան գետ, որ օժանդակ է Երասխայ, ըստ րանից Մ. Սորենացոյ (Ա, ժր. Բ, ժա) Տուրուբրանի արեւելակողմը Վարաժնունեաց դաւառին մէջ պէտք էր որ ըլլար (57): (Ունի ալլափոս ընթերցմունք՝ Հուրազդան, Հուրաստան, որոնք ուղիղ չեն): Հայացի գետոյս անունն՝ Երանայ Փրազդանու կամ Փրազդանա կոչուած Զրոյն կամ Փրազդանափ ծովուն անուանց հետ նոյն է: Այս Զուրն կամ Ծովն Սեղեստանի մէջ էր (58):

Մելլաս, գետ նուիրական յԱրարատ, որուն համար Իսպուրնիս եւ Միւնուաս Ա. Թագաւորներն Յաշից Կարգաւորութեան արձանագրութեան մէջ (մեր թիւք 42-42*, տողք 6/39) երկու եղ եւ չորս ոչխար սահմանած էին ի դոհ, կոչելով զայն «սրընթաց Մելլաց»: Կարի հաւանական է որ այս նուիրական գետն՝ Միւնեաց հարաւակողմէն Արեւիք դաւառին Մելլոյ գետն էր, որ ի ձախմէ յերասխ կը հոսէր: Կապագովկիս ունէր կրկին Մելլաս գետեր: Առաջինն ու մեծն՝ Եփրատ գետը կը թափուէր: Արքիստիս Ա. իւր ՇԲԿ Արձանագրութեան մէջ Մելլաթինէ քաղաքը յիշելէ ետքը՝ զայն Մելլաս կը լիշէ եւս (Անդ, սիւն Բ, տող 17) «Մելլաս գետ» (59) անուամբ: Այս Մելլաս գետոյն վրայօք Պողոմէոս (Ե, դ, 8) կը գրէ. «Արգէտն լեռնէն Մելլաս կոչուած

(54) Sbu ի Geogr. Gr. Min., հարկ. Muller-Didot 1816, հար. Բ. էջ 502, յօդ. 29րդ:

(55) Պողոմէոս (Ե, ք, 12, 17, 19, 21) միւս ալլ Հոմ գետ մը կը յիշէ շախիական Սկիւրիոյ մէջ (?): Ագաթեմբրոսի (Բ, 10) Թոս գետն անտարակոյս վերոյիշեալ Ռոմ գետն էր:

(56) Եղիշէ, 2, տպգր. Վեցետիկ, 1859, էջ 90:

(57) Գետոյս գիրքն ղժուարաւ կրթայ ոքոչուիլ: Սախայն տես 2-Պ. Ալիշան, Այրա-րատ, էջ 6:

(58) Sbu Fr. Spiegel, Eranische Alterthumskunde, հար. Ա. էջ 147, 200:

(59) Արգի Թոխմա-Սոս:

գետն հասելով՝ եփրատ գետոյն մէջ կը թափի»։ Ստրաբոնի Հատրմոնի Բաղ-
ւածոյից մէջ կը կարդանք որ «Մելլաս գետն Տաւրոս լեռնէն եփրատոյ մէջ կը
թափի»⁽⁶⁰⁾։ այս գետն՝ Պողոմեայ մեղի յայտնած Մելլասն է։ Մեծի հաւա-
նութեան է որ Մելլոտինէ քաղաքն՝ որ Մելլասոյ աջոյ եզերաց վրայ շինուած
էր, իւր անունը այս գետէն առած էր։ Կապադովկիոյ միւս այլ Մելլաս գետոյ
մը վրայօք Ստրաբոն (ԺԲ, Բ, 8) կը գրէ թէ Մաժակ քաղաքին «դաշտին մէջ
Մելլաս անուն գետ եւս կայ՝ որ քաղաքին տոջեւն է, քաղաքէն իւր քառա-
սուն ասպարիգօք հեռու, աղբրակունքն քաղաքին դիւրբէն խոնարհագոյն
տեղ մ'են»⁽⁶¹⁾։ Պոնտոսի Ժողովրդոց մէջ Պլինիոսէ (Զ, Գ, 4) «Ժողովուրդք
Բեքիրաց եւ Բիւզերաց, գետն Մելլաս»⁽⁶²⁾ կը յիշուին։ Պամփիլիոյ մէջ
Ստրաբոն (ԺԴ, Գ, 2) կը գրէ «Միդէ»⁽⁶³⁾, Կիւմէացւոց դաղթականութիւն,
... Մելլաս գետ եւ նաւակայք, յետոյ Պողոմայիս քաղաք, յետոյ՝ Պամ-
փիլիոյ սահմաններն եւ Կորակէսին, սկիզբն լեռնային Կիլիկիոյ»։ Եւ Պլին-
իոս (Ե, Ի, 22) կը գրէ. «Մելլաս գետ, հին սահման Կիլիկիոյ»։ Եւստաթէոս
իւր կողմանէ կը գրէ որ «Ասիոյ գետն եւս Մելլաս է»⁽⁶⁴⁾։ Սակայն այսու մեղ
հնար չէ որոշել թէ Ասիոյ ո՞ր կողման յատկապէս կ'ակնարկէ հեղինակն։ Նի-
կեփորոս իւր Համատեսին Աշխարհագրութեան մէջ (յօդուած տողից Դիոնիս-
եայ 512-554) կը գրէ որ «Կիւզիկոնի քով Մելլաս ծովն կը գտնուի, որ գէպի
Հելլենսպոնտոս եւ Պրոպոնդիոս կը վազէ»⁽⁶⁵⁾։ Թրակիոյ Քերսոնեստոսի ա-
րեւմտակողմը կը գտնուի, ըստ նորին Պլինիոսի (Դ, ԺԲ, 4) «Գետն Մելլաս,
յորմէ եւ անուանակից ծովածոցն»։ Նոյնպէս կ'աւանդէ և Պոմպ. Մելլա (Բ,
Բ, տողք 101-104)։ Թէ՛ զմին և թէ՛ զմիւսն կը յիշեն Պողոմէոս աշխարհա-
գիրն (Գ. Ժա, 2) եւ Եւստաթէոս իւր Մեկնութեանց մէջ⁽⁶⁶⁾։ Ստրաբոն եւս
գիտէ այս գետոյն գոյութիւնը⁽⁶⁷⁾, զոր «ըստ բանից Հերոդոտեայ եւ Եւ-
դորեայ» կ'աւանդէ։ Սակայն Հերոդոտոսի քով (Է, 58) «Մելլաս ծովածոցն»
միայն յիշուած է։ Ստրաբոն այս ծովածոցը այլեւայլ տեղեր կը յիշէ⁽⁶⁸⁾։
Սկիւզաքս Կարեւանդացի եւս կը գրէ թէ «...Սամոթրակէի դիմաց ... Մե-
լլաս ծովածոցն եւ Մելլաս գետն կը գտնուին»⁽⁶⁹⁾։ Ապպիանոս (Քղգ. Պատե-
րագումբ, Դ, ԺԲ, Ժա) կ'ըսէ. «Մելլաս ծովածոցն Թրակիոյ եւ Թրակիական
Քերսոնեստոսի մէջտեղն է»։ Թեսաղիոյ մէջ՝ ըստ Հերոդոտեայ աւանդելոյն

(60) Chrestomathiae ex Strabonis lib. XI, § 31, Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Muller-Didot, Խաթ. Բ, էջ 596:

(61) Ստրաբոն (Անգ) այս գետոյն համար կ'ըսէ քէ «Եփրատայ մէջ կը րափի», որ անհնարին էր։ Գետն փոքր էր եւ մօտ Ի Հալիս գետ, ուր եւ կը հոսէր։

(62) Չէ յայտ քէ ո՞ր գետն էր այս Մելլաս։

(63) Քաղաք մը։

(64) Sbu Eustath. Comment., Դիոնիսիայ 414 եւ 538 տողից մեկն., Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Muller-Didot, 1861, Խաթ. Բ, էջ 293 եւ 323:

(65) Sbu Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Բ, էջ 462:

(66) Eustath. Comment., Դիոնիսիայ 414 եւ 538 տողից մեկն., Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Բ, էջ 293 եւ 328:

(67) Sbu Ի հատկապէս 51րդի, Ի վերջ է գրոց, Ի հրատարակութեան Muller-Didot, 1853, էջ 283:

(68) Ստրաբոն, Ա, Բ, 20-Բ, ա, 40, Ե, 21, է, է, 4: հսկարք. 51 եւ 57 Ի վերջ է գրոց:

(69) Sbu Գոյն մատենագրին յօդ. 67 Ի Geogr. Gr. Min., հրտրկ. Muller-Didot, 1855, Խաթ. Ա, էջ 55:

(է, 198-199), Դիւրաս գետէն քսան ասպարէզ հեռաւորութեամբ «միւս ալլ գետ կը գտնուի, որ Մելլաս կը կոչուի: Եւ Տրէքիս քաղաքն այս Մելլաս գետէն հինգ ասպարէզ հեռու է»: Ստրաբոն եւս (Թ, դ, 14) կը յիշէ այս գետը: Բիտլիոն եւս նոյն անուն գետ մ'ունէր բոտ Ստրաբոնի՝ որ կ'ըսէ (Թ, բ, 41). «Ասպլեգոն ... Որքոմէնոս քաղաքէն քսան ասպարէզու հեռու է: Ասոնց մէջտեղն Մելլաս գետն կը հոսի»: Նոյն աշխարհագիրն (Թ, բ, 18) այս գետոյն համար կը գրէ. «Մելլաս գետ... Այս գետն բոլորովին անշատաւ եղաւ»: Բիտլիոնի Մելլաս գետը Պլինիոս եւս (Բ, ճգ, 10) կը յիշէ: Պղուտարքոս (Սիւզլա, Ի) կը գրէ թէ «Բիտլիոնի դաշտապետներն երբեք մէջ գեղեցկագոյնն եւ բնորոշագոյնն Որքոմէնոս քաղաքին կից է: Այս դաշտապետներն մերկ եւ անծառ է, եւ կը տարածի մինչեւ այն ճահճները, որոնց մէջ Մելլաս գետն կը խոտնուի ու կը կորսուի»: Արկադիոս եւս ունէր իւր Մելլաս գետը: Ըստ բանից Դիոնիսիոսի Պերկեղեղեայ(70) եւ ըստ մեկնութեան Էւստատիոսի՝ «Արկադիոսի միջին Պերկեղեղեայ մէջ խոր երկիր մը կը բնակին... Հոն Մելլաս, Կրաթիս եւ Լադոյն գետերն կը հոսին»(71):

Հնդիկ Արեանց մասեանք եօթն նուիրական գետոց մէջ Նայինի եւ Սուհումարի գետեր կը յիշեն: Մեր ազգային վերոյիշեալ Յաշից Կարգաւորութեան սեպտեմբր արձանագրութեան մէջ (տողք 6/38-39 եւ 11/48-49) ունինք երկու դիւր, որոնց անուններն յիշեալ երկու գետոց անուննց հետ նոյն են:

Ա. Նալաինիս դիւր մը, որուն երկու եզն եւ չորս ոչխար որոշուած են ի գետումն: Նալաինիս՝ հաւանականօրէն Ուրարտուոյ մէկ գետն էր, զոր նըիրական գործած էր կրօնական աւելորդապաշտութիւնն: Թուի թէ Սասնոյ դաւառին մէջէն անցնող Պաթման գետոյն միջին Տիւզն նոյն Նալաինիս գետն էր:

Բ. Զուգումարուս դիւր մը, որուն յիշեալ արձանագրութեան մէջ մէկ եզն եւ երկու ոչխար սահմանուած էին ի դո՛ւ: Զուգումարուս եւս Ուրարտուոյ մէկ նուիրական գետն ըլլալու էր, որոյ անունը չէ մարթ միջին ժամանակաց գետոց միոյն հետ համեմատել:

Տուրա(ս?) : Այս գետը Արքիտիս Ա. իւր Շքեղ Արձանագրութեան մէջ (Գ, 61) կը յիշէ, ըսելով որ Բուստուս երկիրն անոր քովն էր: Այս երկիրն Վասպուրականի հարաւակողմն Բուստուսի գաւառակն եղած ըլլալով, գետն ալ յիշեալ նահանգին ստորին կողմն ըլլալու էր:

Դաինալատիսեաց գետ: Նոյն Շքեղ Արձանագրութեան մէջ (է, 17) կը յիշուի այս գետն, որ անձանթի է մեղի:

Տելեքուս գետ, զոր Տիգրիսի վրայ խօսելով՝ յիշեցինք: Ահաւանիոյ մէջ Կեփալլենեացոց եւ ասոնց մօտարնակ քանի մը Յոյն ժողովրդոց նախնի նահապետն Տելեքուս կը կոչուէր (Բսենոփոն, Արշաւան, Դ, գ, 3):

Կեմարիսէս գետ: Օմանդակ Տիգրիսի արեւելեան ճիւղոյն, զորմէ վերագոյնն խօսեցանք:

Զարա կամ Զարան (վերին): Զարու կամ Զաւ մեծ կամ Դալլ գետն է, որ Վասպուրականի հարաւակողմը Աղբակ եւ Կորդուաց Փոքր Աղբակ դաւառներէն ընկելով՝ Ասորեստանի մէջ Նինուէին հարաւակողմը հոյն Քաղանայ (արդի Նիմրուս) քաղաքին քովը կը խոտնի ի Տիգրիս: Դետոյս անունն՝

(70) Sbu ակղէն, հսր. Բ, էջ 128, մեկն. տողից 415-416:

(71) Sbu Eustath. Comment, որպէս ասեմք ի վեր. ի տողս 414 եւ 416 Դիոնիսիոսի, ի հատորին Բ, էջ 293:

կորդուական զանազան («ծով») բառով կը մեկնուի, և այս հայերէն բառն Կոր-
դուականին օտաք չէ:

Գ. Խովք և Լիմֆ:

Հայաստան աշխարհին մէջ բարձրարեւած լեռանց չարքն՝ իրենց մէջը
կամ մօտերը ձորեր ու խոր վայրեր բնութենէ պէտք էր որ ունենային, ուր
ընթացիկ ջուրներուն մէկ մասն արդիւնեւորով՝ չուրջանակի փակուէր, և անկէ
ծովեր, ծովակներ, լիճներ ու խաղեր գոյանային: Զայսպիսիս այլեւայլ տա-
րածութեամբ ունի երկիրն: Համառօտիս յիշենք աստէն անոնցմէ երեւելի-
ները:

Բզնունեաց ծով: Այս ծովը կը յիշէ նախ Թաղզաթիփաղսար Ա. (Հատ-
ւածակողմն, Դ, 50, 99-100) վերին ծով կոչելով զայն: Նոյնպէս կ'անուանէ
զայն Սենեքերիմ (Գէլլէօրի Գլանին Հատուածակողմն, Ա, 13): Նոյն Թաղ-
զաթիփաղսար ուրիշ տեղ մը (Անդ, 2, 43-44) յիշեալ ծովը վերին ծով ա-
լբանից կ'անուանէ: Անտարակոյս «լիւրին» բառը զործածած են՝ այն ծո-
վուն դիրքը Կապուտան ծովուն զրից հետ բաղդատելով: Դարձեալ Թաղզաթի-
փաղսար Ա. Սուրբատ գետոյն այրին արձանագրութեան մէջ (տող 9) այս
ծովը Նաիրիի ծով կը կոչէ. և այս անունը Սաղմանասար Բ. ևս (Մեմա-
ֆար, Ա, 26, Բ, 58-59: Պալաուադայ Դրանց Արձանագրութիւն, Բ, 2: Սուր-
բատ գետոյն Այրին Արձանագրութիւն, 7) կը զործածէ: Սոյն այս Սաղմա-
նասար (արձանագրութիւն առ Լէյարտայ՝ Թիւ 12, Ա, 14-15) վերոյիշեալ
ծովը վերին ծով Նաիրիայ կ'անուանէ: Շամսիումման Դ. (Հարք Կոքոզ,
Բ, 21-22) ծով մտից արեւու կը կոչէ զայն, զէպ յոր յառաջացեր էր իւր բա-
նակին զօրավարն՝ Ռամսակ, և Տուսպաս քաղաքը նստող Իսպուրինեայ՝ Ու-
րարտուի Թաղաւորին և մօտաւոր երկրաց քանի մ'արքայեաց քաղաքներուն
տիրած էր: Մերայնոց մէջ այս լայնատարած լճին վրայօք ակնարկութիւն
մ'ընող միայն Արդիստիս Ա.ն է՝ որ իւր Շէնդ Արձանագրութեան մէջ (Գ, 30,
32) «ծովեղերեայ վիճակին ժողովուրդ» և «ծովեղերեայ ժողովուրդ» բա-
նով՝ ուղղակի Դատուան աւանին վիճակը և ժողովուրդը՝ և անուղղակի
Բզնունեաց ծովը կ'ակնարկէ: Այս վերջին անունն միջին ժամանակաց ծնուն-
դէն է, և ծովուն արեւմտից-հարաւակողման եզրեաց վրայ տէր եղող Բըզ-
նունեաց նախարարական ցեղին և երկրին անունէն կոչուած է այսպէս: Սո-
րենացին (Ա, ԺԳ) կ'անուանէ զայն «ծովակ աղի», «ծով» և «ծովակ». և
կարծեալ տիրակալ Շամիրամի մահուան վրայ կը դրէ (Ա, ԺԲ). «Իսկ առ այ-
սօքիւք՝ և աշխարհիս մերոյ առասպելք ... աստ ուրեմն զմահն ասել Շա-
միրամայ, և զհետեւակ փախուստն, և զպատգումն և զիղծս ջրոյն և զար-
բումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորաց, և զյուռութսն ի ծով, և բան
ի նմանէ՝ Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»: Օտարազղեաց մէջջէն յիշենք զՍտրա-
բոն (ԺԱ, ԺԴ, 8) որ կը դրէ. «Հայաստանի մէջ մեծամեծ լիճեր ալ կան ...
Արսենէ (72) լիճն ... որ Տոսպայ լիճ ևս կը կոչուի: Այս լճին ջուրերն բորա-
կախառն են. ուստի թէպէտ այս պատճառաւ բիծերը քնջելու և ճերմակ
կտաները լուանայու նոյն ջուրն սքանչելի է, սակայն նոյն պատճառաւ՝ խը-
մելու համար լաւ չէ: ... Յիշեալ լիճն միայն մէկ տեսակ ձուկ ունի»: Պլինի-
ոսս (2, իէ, 31) Բզնունեաց ծովը Տոսպ գաւառի անունէն «Թոսպիտէս լիճ»
կ'անուանէ: Պտղոմէոս (Ե, ԺԳ, 7) այս «Թոսպիտիս լիճ»ը գիտէր. սակայն

(72) Ինչպէս իրաւաւոր արեւելից կողմը Արմէշ քաղաքին անուանէն անցնելով՝ Ստրա-
բոն կոչած է «Արսենէ լիճ», որ և «Արսիսա լիճ» կոչուած է:

կը վերսկսէր երբ կ'ըսէր թէ «Տխրելի աղբերակունքն դայն կը յօրինեն»։ Գիտնիստ Պերեկոյաշն (տպր. 987-988) դայն «Թափնիս լիճ» կը կոչէ։ Բարդնունեաց ծովն Սեւ ծովուն երեսէն իբր 1600 մետր բարձր է։

Կապուտան ծով։ Սաղմանասար Բ. (արձանագրութիւն առ Լէյարտայ, թիւ 12, Ա, 14-15) այս ծովը «Նախի կերկին ստորին ծովն» կը կոչէ։ Գարձեալ՝ (Պալաուադայ Գրանց Արձանագրութիւն, Բ, 2) «Չամուա կերկին ծովը» կ'անուանէ դայն։ Չամուա վիճակն նոյն ծովուն հարաւոր-արեւմտակողմն Տամբեր դաւառն եղած ըլլալով, ծովն այն վիճակին անունէն այնպէս կոչուած էր։ Կապուտան կոչուելուն պատճառն սապէս կրնայ մեկնուիլ։ Ասորեստանի թագաւորն Շամսիլամանայ Գ. շարք Կորդ արձանագրութիւն մէջ (Գ, 5) Կարսիբուտա անուն երկիր մը կը յիշուի, որ կարի հաւանականօրէն յիշեալ ծովուն արեւելից-հիւսիսայ կղերաց վրայ կը գտնուէր։ Վասնզի այս թագաւորն այն կողմերէն շատ հեռուն չէր որ կը պատերազմէր։ Թուի ապա թէ Կարսիբուտա յորջորջումն նոյն երկրէն լծին եւս անցնելով՝ փոքու մասամբ փոխուած եւ կրտսեր ժամանակաց մէջ եղած է Կապուտան։ Անտարակոյս ռամկական ստուգարանութիւն մը պէտք է համարել դայն՝ թէ ծովն կապոյտ ըլլալուն համար կոչուած է այնպէս(73)։ Սարարուն (ԺԱ, ԺԳ, 2) կը գրէ թէ «Ատրպատական երկիրն ... Կապուտան(74) անուամբ ծոնթ լիճ մ'ունի, որուն մէջ փերուն աղիւր կը գոյանան։ Այս աղերն մարդուս մարմանջունք եւ ցաւազին խայթեր պատճառելու զարմանալի յատկութիւնը ունին։ Չանոնք զիջուցանելու համար միմիայն զեղն խղն է, որովհետեւ մարմնոյ վրայ այնպէս կ'աղղէ, ինչպէս անուշ ջուրն կը զործէ կտաներու վրայ, զորոնք մէկն կ'այրէ՛ յանխորհուրդս զանոնք նոյն լծին ջրոյն մէջ թրմելով՝ որպէսզի զանոնք լուայ»։ Այս լծին համար նոյն աշխարհագիրն սրիշ տեղ (ԺԱ, ԺԳ, 8) կը գրէ սապէս։ «Կայ լիճ մը Մառիան(75) անուն, որ իբր թէ կիւանէ(76) կոչուէր։ Այնպէս կը համարուի թէ այս լիճն Միոփտեան ծովակէն ետքը աղի լիճերուն մէջ ամենէն մեծն էր։ Նոյն լծին տարածութիւնն մինչեւ Մարաց Ատրպատականը կը հասնի։ Լիճն իւր եղերաց վրայ երեւելի բնական աղահանքեր կը գոյացնէ»։ Կապուտան ծովուն բարձրութիւնն ծովուն երեսէն իբր 1300 մետր է։

Գեղամայ ծով։ Հայաստան՝ ինչպէս հարաւակողմանքը, նոյնպէս հիւսիսային մասին մէջ ունի լիճեր՝ թէպէտ տարածութեամբ նուազ եւ նուազագոյն քան գառաջիկան։ Եւ նախ՝ Սիւնեաց մէջ եւ ծովուն երեսէն իբր 1930 մետր բարձրութեամբ՝ Գեղամայ ծովը, ինչպէս կ'անուանէ Մ. Խորենացին (Ա, ԺԲ, Բ, խդ), որ եւ Մուրք կը կոչուէր՝ ըստ բանից մեր պատմաճօրն որ կ'ըսէ (Գ, խդ)։ «Գնաց եւ Խոսրով ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Մուրսն կոչեն...»։ Թողլով առասպելեալ Գեղամ նահապետի մ'անունը՝ յորմէ եւ ծովակն կը կոչուի (Անդ, Ա, ԺԲ), ասոր հիւսիսակողմը գտնուող

(73) Տես գայմանէ Սարարուն, ԺԱ, ԺԳ, Տ, զորմէ քիչ մ'ետքը։

(74) Բնագիրն ունի Սպասա, որ ընդօրինակողաց կազմանէ սպրդած վրիպակ մը միայն կրնայ ըլլալ։

(75) Կապուտան ծովն՝ որ եւ Ուրմիոյ լիճ կ'անուանեն, Հերոդոտոսէն նախ երկրի մը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն, որ Մարաստանի մէկ երկմը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն, որ Մարաստանի մէկ երկմը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն, որ Մարաստանի մէկ երկմը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն, որ Մարաստանի մէկ երկմը համար գործածուած Մառիանէ անուամբ կոչուած է աստէն։

(76) Յումարէն՝ կապոյտ։

Սեւան կղզիէ կոչուած է նաեւ Սեւանայ ծով։ Պտղոմէոս (ե, յգ, 8) այս ծովակին համար կը գրէ։ «Կան եւ ուրիշ լիճեր, այն որ Լիւքնիտիս կը կոչուի, որուն միջովայրն ունի աստիճանս 78° . 43' 15" ։

Արեւելա։ Պտղոմէոս (Անդ) կը յաւելու ըսել. «Այլ եւ Արեւելոս(77), որուն միջովայրն ունի աստիճանս 78° 30' 40' 45' ։ Թէպէտ անծանօթ, սակայն ըստ երեւոյթին այս լիճն Լիւքնիտեայ կամ Գեղամայ ծովուն մօտաւոր ըլլալու էր ։

Կասպից ծով։ Մեր պատմահայրն (Գ, գ) Կասբիական ծով անուամբ կը կոչէ արեւելակողման ընդարձակագոյն լիճը, որ եւ Վրկանից ծով եւս կը կոչուէր։ Աղադնիրարի Գ. (Քաղանայ վիմատախտակն, 10-11) այս ծովը իրաւամբ կը կոչէ «ծով մեծ՝ ելիցն արեւու» ։

Գալլատու ծով։ Այսու անուամբ կը կոչէ Մ. Խորենացի (Բ, կր) նուազագոյն աստիճանի մէկ լիճը, զոր նպատ լերան հարաւակողմը դնել հարկ է(78)։ Հնդիկ Արեաց նուիրական լեռն Մերու՝ շատուածոց բնակատեղին էր եւ Կալլասա եւս կը կոչուէր։ Այս լեռն՝ ըստ առասպելին, ջրերէ վեր կը բարձրանար, եւ Հնդիկք անոր վրայ լեռնային ծովու զաղափար մ'ունէին։ Մերու՝ որ «լիճ ունեցող» կը նշանակէ, դից բնակավայրն, մարդկան ծաղման տեղին, եւ երկինքը երկրիս հետ միացնող սիւնն կը համարուէր։ Տարակոյս չկայ որ Գալլատու եւ Կալլասա անուանց մէջ սերտ աղերս մ'ըլլալու էր ։

Ազի լիճեր։ Ստրաբոն (Ա, գ, 4) Երատոսթենէսէն Քսանթոսի վրայ գրուածը յառաջ բերելով կը գրէ թէ այս վերջինս Հայաստանի մէջտեղերը եւ Մատիննացոց երկիրներուն մէջ ազի ջուր ունեցող լիճեր տեսած էր(79)։

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱՆԵԱՆ

(Շար. 2)

(77) Arcisa.

(78) Տես Աշխարհացոյց ի Մատենագրութիւնս Մ. Խորենացոյ, տպգր. Լեոնտիկ, 1865, էջ 611, եւ Հ. Ղ. Վ. Ալիշան, Այբարատ, էջ 7ա։

(79) Տես աստիճ Chrestomathiae ex Strabonis lib. XI, § 38, ի Geogr. Gr. Min., Խորնիկ. Muller-Didot, Խոր. Բ, էջ 598։